УДК 811.512.145

К.М. Миңнуллин,
Р.Т. Сәфәров

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ СҮЗЛЕКЛӘРНЕҢ ТОТКАН УРЫНЫ ҺӘМ ТАРИХИ ҮСЕШ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Статья посвящена основным этапам развития татарской лексикографии. В хронологическом порядке рассмотрены и описаны рукописные и печатные словари татарского языка, определены предпосылки их составления. Отдельно рассмотрена типология наиболее значимых словарей татарского языка, проведена их классификация и описание.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, типология словарей, история татарской лексикографии

The article is devoted to the main stages of the development of Tatar lexicography. The handwritten and printed dictionaries of the Tatar language are reviewed and described in chronological order, the prerequisites for their compilation are determined. The typology of the most significant dictionaries of the Tatar language is considered separately, their classification and description are carried out.

Keywords: Tatar language, lexicography, typology of dictionaries, history of Tatar lexicography.

Дәвамы. Башы алдагы санда

Тел белеме сүзлекләре. Бер төркем сүзлекләрдә татар теленең сүзлек фондын төрле яклап тасвирлау максат итеп куела. Шундыйлардан этимологик, орфографик, орфоэпик, фразеологик сүзлекләрне, шулай ук синонимнар, антонимнар сүзлекләрен һ. б. күрсәтергә мөмкин.

Татар лексикографиясендә гамәли әһәмияте аеруча зур булганнардан орфографик һәм орфоэпик сүзлекләрне билгеләп китәргә кирәк. Алар – дөрес язылышка, дөрес әйтелешкә ярдәм итә торган белешмәлекләр. Татар теленең орфографик сүзлегенең беренче үрнәге М. Иманаев тарафыннан төзелгән һәм 1901 елда «Русско-татарский (орфографический) словарь к II части учебной книги «Русское слово» дигән исем белән басылып чыккан. 1914 елда «Татарча авыр сүзләр өчен орфографик сүзлек» дөнья күрә. XX гасыр башында матбугат битләрендә татар орфографиясе мәсьәләләре турында шактый көчле фикер алышулар, бәхәсләр бара. Шуннан соң икенче орфографик сүзлек 1927 елда гына нәшер ителә, 1927–1928 елларда ул берничә мәртәбә яңадан басыла. Чөнки бу чорда татар теленең кулланылыш даирәсен киңәйтү һәм ныгыту эшләре активлаша, бу исә аның нормаларын билгеләп халыкка җиткерү бурычын актуальләштерә. Аннан соңгы елларда И. Рәми (1928), И. Рәми һәм И. Кули (1930), Ш. Абай

(1933), И. Рәмиев (1934), М. Гыймадиев һ.б. (1941), Х. Хисмәтуллин һ.б. (1948) сүзлекләре билгеле. Әлеге вакыт аралыгында аларның шулай еш чыгарылуы татар алфавиты алышынып тору белән бәйле була.

Соңга таба да орфографик сүзлекләр, аеруча мәктәпләр өчен, даими чыгарылып килә. Бу эштә А.Х. Нуриева (1968, 1973, 1984, 1996) һәм аның автордашлары Ф.С. Фәсиев һәм М.И. Мәхмүтовларның (1983) актив һәм нәтиҗәле эшчәнлеге игътибарга лаек. Күп кенә редакторлар бүген дә әлеге авторларның 1983 елгы орфографик сүзлеген үрнәк итеп кабул итәләр.

1990 елларда латин графикасына күчү хәрәкәте орфография мәсьәләләренең тагын бер кабат куерып китүенә сәбәпче булды. Икенче яктан, үзгәртеп кору белән бәйле вакыйгалар, татар телен торгызу, үстерү, камилләштерү юнәлешендәге киң эшчәнлек, аның дәүләт теле статусын алуы нәтиҗәсендә, телебездә күптөрле үзгәрешләр барлыкка килде, бу – яңа орфографик сүзлекләр төзелүгә китерде (2002, 2003).

Яңа реалияләр барлыкка килгән саен, аларны белдергән сүзләр дә телгә үтеп керә тора. Бу сүзләрнең язылышы беренче чиратта орфоэпик сүзлекләрдә чагылыш таба. Гасырлар чигендә татар теленә алынган яки үз нигезендә ясалган яңа сүзләрне эченә алган тулы типтагы орфографик сүзлек 2010 елда нәшер ителә, 2017 елда ул тулыландырып кабап бастырыла. Башкалардан аермалы буларак, әлеге сүзлеккә кушымта итеп күләмле морфологик-орфографик белешмәлек тә бирелә.

Шуны да билгеләп үтәргә кирәк: хәзерге вакытта Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ һәм КФУ галимнәре тарафыннан яңа орфоэпик сүзлек төзелә. Бу белешмәлектә моңарчы хәл ителеп бетмәгән, игътибардан читтәрәк кала биргән орфографик мәсьәләләр чишелеш табар дип көтелә.

Орфоэпик сүзлекләргә килгәндә, татар теле материалында алар күп түгел. Тәүге орфоэпик сүзлек 1995 елда Х. Сәлимов тарафыннан төзелеп дөнья күрә. Әлеге белешмәлеккә булган фикер-тәкъдимнәрне исәпкә алып, берникадәр үзгәрешләр кертеп һәм тулыландырып, шул ук автор 2004 елда яңа хезмәт – «Татар теленең орфографик-орфоэпик сүзлеге»н төзеп нәшер итә.

Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИдә соңгы елларда орфоэпия мәсьәләсе кабат игътибар үзәгенә алынды. Моның нәтиҗәсе буларак, лексикография бүлегендә орфоэпик сүзлек төзелде. Хәзер бу сүзлек нәшер ителү этабында. Элегрәк чыккан белешмәлекләрдән соңгысы баш сүздән тыш аның әйтелеше, басымы, шулай ук аларның орфоэпик яктан авырлык тудыру ихтималы булган грамматик формаларын тутырып бирү белән аерыла.

Фразеологик сүзлекләр. Аларның беренче үрнәкләре, аларны төзүнең башлангыч тәҗрибәләре кульязма сүзлекләрдә үк чагылыш таба. Сүзтезмәләр, мәкаль һәм әйтемнәр XVIII–XX гасыр башындагы күпсанлы үзәйрәткечләрдә шактый зур урын алган. Басма

сүзлекләрдә дә алар изречение (1835), выражение (1900, 1906), әйтелмә (1953) һ.б. сүзләр белән аталып эшкәртелә килгәннәр.

«Татар теленең фразеологиясе, мәкаль һәм әйтемнәре» дип аталган махсус фразеологик сүзлек беренче мәртәбә Л. Җәләй, Н. Борһанова һәм Л. Мәхмүтова тарафыннан төзелеп, 1957 елда бастырыла, ә 1959 елда Л.Г. Мәхмүтова һәм Н.Б. Борһановаларның «Русча-татарча фразеологик сүзлек» исемле хезмәтләре дөнья күрә. 1982 елда Г.Х. Әхәтов сүзлеге басылып чыга.

Татар фразеологиясенең иң тулы белешмәлекләреннән Н. Исәнбәт тарафыннан төзелгән ике томлы сүзлекне билгеләп үтәргә кирәк (I т. 1989, II т. 1990; икенче басмасы I т. 2000, II т. 2001). Анда 14000 фразеологик берәмлек урын алган. Күләме белән Н. Исәнбәтнекеннән берникадәр зуррак «Татарча-русча фразеологик сүзлек»-не 2001 елда Ф.С. Сафиуллина төзи, бу хезмәт 16000 берәмлекне үз эченә ала. Дөрес, бу сүзлекләргә авторлар фразеологизм булмаган кайбер ирекле сүзтезмәләрне кертүне дә кирәк тапканнар, шулай да әлеге ике сүзлек һәм татар теленең аңлатмалы сүзлекләре (1977, 1979 һәм 1981 елгы өчтомлык һәм яңа алтытомлыкның 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 елларда нәшер ителгән биш томы) татар фразеологиясен өйрәнүчеләр өчен төп чыганак ролен үти.

Кыскача фразеологик сүзлекчәләр Ф.С. Сафиуллинаның күпсанлы үзөйрәткечләрендә, төрле сүзлекләрендә кушымта итеп бирелгән. Фразеология өлкәсендә күп хезмәт куйган Л.К. Бәйрәмованың да берничә сүзлеге бар: «В.И. Ленин теленең русча-татарча фразеологик сүзлеге» (1980), «Русча-татарча тематик уку-укыту фразеологик сүзлеге» (1991).

Яңа гасырда төзелгән лексикографик чыганаклар – тәрҗемәле сүзлекләр. 2006 елда Ф.Ф. Гаффарова белән Г.Г. Сабērованың «Татарча-русча идиомалар сүзлеге» чыга. Бу белешмәлекнең керү теле татар теле булу аерым әһәмияткә ия.

2008 елда Казан университетында Е.Ф. Арсентьева редакциясендә 7,5 меңнән артык рус фразелогизмын берничә телгә тәрҗемә итеп тәкъдим иткән сүзлек әзерләнә. Бу күптелле «Русско-англо-немецко-турецко-татарский фразеологический словарь» төрле структуралы телләрдә идиомаларны чагыштыручылар өчен кыйммәтле чыганак була ала.

Ономастик сүзлекләр – тел байлыгының үзенчәлекле төркемен – ялгызлык исемнәрен чагылдыралар. Халыкның тарихы, мәдәнияте белән турыдан-туры бәйләнгән булганга күрә, кеше исемнәрен, сулыклар, таулар, торак пунклар һ.б.ның исемнәрен барлап җыю, эшкәртү, фәнни анализлау – тел белеменең кирәкле дә, әһәмиятле дә тармакларыннан берсе.

Ономастиканың махсус фән буларак үсеше, нигездә, 50 нче елларга туры килә. Татар лексикографиясендә ул Г.Ф. Саттаровның «Татар исемнәре сүзлеге» белән башланып китә (1981). Алга таба да шул ук галим тарафыннан үстерелә, тирәнәйтелә бара, аның күпсанлы

укучылары да бу эшкә өлеш кертә. Соңга таба бу тармак Ф.Г. Гарипованың гидронимнар (1984, 1990), микротопонимнар (1992, 1993), топонимнар (2010) сүзлекләре һәм фәнни хезмәтләре белән баетыла.

Татар теле сүзлек хәзинәсенең аерым тармакларын чагылдыра торган аспектлы сүзлекләр үзләренә бер төркемне тәшкил итә. Алар шулай ук тел белеменең төрле юнәлешләрдә үсүен дә күрсәтәләр. Шундыйлардан сүз тезмәләре (1996, 1998, 2000, 2001, 2002), синонимнар (Ш.С. Ханбикова, 1962; Ш.С. Ханбикова, Ф.С. Сафиуллина, 1999, 2014), омонимнар (1997, 2004, 2015), антонимнар (1997, 2003, 2005, 2015) сүз ясалышы (1984, 2015), этимология (2001, 2015), тел белеме терминнары (1953, 1998, 2016) һ.б. сүзлекләрне атарга мөмкин.

Диалектологик сүзлекләр. Телнең байлыгын һәм алгарышын, телне тарихи аспектта өйрәнүне җирле сөйләшләрдәге материаллардан башка күз алдына китерергә мөмкин түгел. Диалект телдә әдәби норма булып китә алмаган үзенчәлекләр, борынгы сүзләр яки күренешләр сакланып килә, җирле шартларда ясалган лексемалар яши. Аларны җыеп лексикографик эшкәртүнең, диалектология генә түгел, тел белеменең башка тармаклары өчен дә, аеруча тел тарихы, халык тарихы, тарихи лексикология мәсьәләләрен хәл итүдә зур әһәмияте бар.

Татар сөйләшләренең төрле төбәкләрдәге лексик системалары сүзлекләрдә күптән чагылып килә. Мәсәлән, Казан гимназиясендә татар теле укыткан С. Хәлфинның 1785 елда төзегән мәшһүр сүзлеге (Казан федераль университетының сирәк китаплар бүлегендә саклана), нигездә, Казан тирәсе татарлары сөйләшен чагылдыра. И. Гиганов сүзлекләре (1801; 1804) татар теленең көнчыгыш диалектлары материалы нигезендә төзелгән. Н.П. Остроумов (1876), А.А. Воскресенский (1894) сүзлекләреннән керәшеннәр сөйләше белән танышырга мөмкин. Шунда ук Г. Биляевнең «Керәшеннәргә татар-гарәп сүзләрен аңлатыр өчен сүзлек»не (1929) дә өстәргә кирәк.

XX гасыр урталарында татар диалектларын фәнни тикшерү аеруча активлаша һәм төрле төбәкләргә уздырылган экспедицияләр барышында тупланган лексик материалны да лексикографик эшкәртү хаҗәте туа. Нәтиҗәдә 1948, 1953, 1958, 1961 елларда диалектологик сүзлекләр дөнья күрә.

Татар халык сөйләшләренең диалектологик атласын төзү өчен, татарлар яшәгән бөтен төбәкләр фронталь өйрәнелә, шул вакытта тупланган бай лексик материал нигезендә, элек чыккан сүзлекләрне дә файдаланып, «Татар теленең диалектологик сүзлеге» төзелә (1969). 1993 елда аның яңа материаллардан торган дәвамы дөнья күрә. Бу ике сүзлекнең принциплары күренекле телче галимә Л.Т. Мәхмүтова тарафыннан эшләнә һәм ул бөтен төрки дөньяда югары бәя ала. Себер диалектларының лексик фонды Д.Г. Тумашева тарафыннан тагын да баетып эшкәртелә һәм басылып чыга (1992). ТӘһСИ диалектологлары Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова һәм Т.Х. Хәйрет-

динова тарафыннан төзелеп, 2009 елда чыккан «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»н исә диалектологларның татар сөйләшләренең лексикасын туплау өлкәсендә башкарган күпьеллык хезмәтләрен чагылдырган, моңарчы дөнья күргән барлык диалекталь сүзлекләрнең материалын да, өр яңа берәмлекләрне дә эченә алган фундаменталь характердагы белешмәлек итеп карарга кирәк.

Болардан тыш, җирле сөйләшләрне чагылдырган һәм, башлыча, шул җирлектә яшәгән тикшеренүчеләрнең сүзлекләре аерым игътибарга лаек. Аларның кайберләре һаман фәнни әйләнешкә кереп китмәгән. Андыйлардан Н.Ш. Зимасовның «Барда сүзлеге (Барда татарлары сөйләшенең диалектологик сүзлеге)» (2005), И.Ә. Гафаровның «Мишәрләр. Тарих һәм тел» (2011, сүзлек өлеше бар) кебекләрне билгеләп үтә алабыз. Чиләбе өлкәсендә яшәгән нагайбәкләрнең лексикасын чагылдырган сүзлекләр дә бар: О.И. Барышникованың «Русско-нагайбакский словарь. Нагайбакща-урысща сузлег»е (2015), П.М. Минеев һәм В.А. Минееваларның «Русско-нагайбакский словарь. Нагайбакско-русский словарь. Русско-нагайбакский тематический словар»е (2017). Татар тел белемендә нагайбәк сөйләше татар теленең урта диалектының бер сөйләше дип карала, шуңа күрә әлеге сүзлекләрдән дә файдаланып була дип саныйбыз.

Белешмә сүзлекләр. Халык тормышындагы алга китеш, фән һәм техника, халык хуҗалыгы өлкәләрендәге алгарыш һәртөрле белешмә сүзлекләргә дә ихтыяҗ тудыра. Халыкның тормыш-көнкүреш дәрәҗәсе генә түгел, аның рухи мәдәнияте үсү дә төрле тармаклар, төрле халыклар, төрле илләр белән кызыксыну да тиешле белешмәлекләр булуны таләп итә.

Сүзлекләр дөньясы туып үсеп килгәндә үк төрле сүзлекләрдә, тәрҗемә (тәрҗемә үзе дә белешмә!) белән генә чикләнмичә, кечкенә күләмле белешмәлекләр дә бирелә торган булган.

Чын мәгънәсендәге белешмәлекләр төзү өчен, теге яки бу тармакның фәне тиешле югарылыкта үскән булырга тиеш. Шуңа күрә белешмә сүзлекләр чагыштырмача соңрак барлыкка киләләр. Беренче белешмә сүзлек ислам дине турында төзелгән (С.М. Мәһдиев, 1978). 1981 елда аның төзәтелгән икенче басмасы дөнья күрә.

Үзгәртеп кору чорында төгәл фәннәр буенча белешмә сүзлекләр чыгарылды. Мәсәлән, физика, химия технологиясе буенча (Р.С. Сәйфуллин, Г.Г. Хисамиев, 1995), математикадан (И.Г. Галәветдинов һ.б., 1997) белешмә сүзлекләр төзелгән.

Күп кенә терминологик сүзлекләр аңлатмалар белән төзелгән, ягъни аларны да белешмә сүзлекләр рәтендә карарга мөмкин. Мәсәлән, ветеринария медицинасы терминнарының (ред. Ф.Г. Нәбиев, 2004), агрохимия һәм туфрак белеме (М.Ю. Гыйлаҗев, С.Г. Мортазина, 2003) терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлекләре һ.б.

Шулай ук «Татарский энциклопедический словарь» (1999), «Татар теленең энциклопедик сүзлеге (2003) дә – монументаль характердагы бай белешмәлекләр.

Мәктәп сүзлекләре. Сүзлекләр арасында мәктәп сүзлекләрен, уку-укыту эшчәнлегенә юнәлтелгән кайбер башка сүзлекләрне аерып тасвирларга мөмкин. Биредә бер әһәмиятле моментны ассызыклап үтәргә кирәк: укучылар өчен сүзлекләр төзүнең дә зур тарихы бар. XIX–XX гасыр башларында уку-укыту максаты белән чыгарылган күпсанлы үзөйрәткечләр, аларда бирелгән сүзлек-сүзлекчәләр – мәктәп сүзлекләренең башлангыч үрнәкләре ул. Мәсәлән, С. Кукляшев сүзлеге (1859) һ.б. Аларда акрынлап эшкәртелә һәм камилләшә килгән принциплар хәзерге мәктәп сүзлекләрен төзү өчен ышанычлы нигез булды. 1901 елда ук М. Иманаев тарафыннан мәктәп һәм мәдрәсәләрдәге, башкорт мәктәпләрендәге рус класслары өчен русча-татарча орфографик сүзлек әзерләнә, ул сүзлек «Русское слово» дигән дәреслеккә кушымта буларак төзелә.

К. Насыйриның русча-татарча, татарча-русча сүзлекләре дә, беренче чиратта, рус яки татар телен өйрәнергә теләүче яшь буынны күздә тоткан. Шундыйлардан тагын Габбас Сәйфи (1917) сүзлеген күрсәтергә мөмкин. Соңрак Ф.А. Дәүләткилдеева төрек-татар мәктәпләре өчен русча-татарча лөгать (1929) төзи.

Мәктәп сүзлекләренең зур өлеше үзләренең төзелү принциплары буенча гадәттәге сүзлекләрдән нигездә аерылмый. Бу бигрәк тә тәрҗемәле сүзлекләрдә шулай, алар бары сүзлектә теркәлгән лексик материалның күләме махсус рәвештә чикләнгән булу белән генә үзенчәлекле: Р.С.Газизов. Русча-татарча сүзлек (1948; 1951; 1955); М.И. Мәхмүтов. Русча-татарча мәктәп сүзлеге (1967, 1975, 1989), И.А. Абдуллин һ.б. Татарча-русча уку-укыту сүзлеге (1992); Ф.С. Сафиуллина. База сүзлеге (1997; дәреслеккә кушымта буларак бирелгән, 1998 елда кабат басылган); Ф.Ә. Ганиев, И.А. Абдуллин һ.б. Татарча-русча уку-укыту сүзлеге (1993); Ә.Х. Алеева. Татарско-русский словарь для начальных школ (1997); Ф.С. Сафиуллина, К.С. Фәтхуллова. Татарча-русча, русча-татарча мәктәп сүзлеге (2014) һ.б. Шулар арасында күптелле сүзлекләр дә бар: Немецча-русча-татарча мәктәп сүзлеге (1970) һ.б.

Кем өчен төзелүеннән чыгып, мәктәп сүзлекләренең сүз материалы, аларны урнаштыру һәм баету ысуллары да төрлеләнә бара, һәртөрле иллюстрацияләр кулланыла. Мәсәлән, Ф.Ф. һәм Ч.М. Харисовларның (1995), Ф.С. Сафиуллинаның (1998) иллюстрацияләнгән татарча-русча сүзлекләре, укыту өчен русча-татарча тематик фразеологик сүзлек (1991), Ф.Ф. Харисовның аннотацияле татарча-русча мәктәп сүзлеге (1997), башлангыч мәктәпләрдәге рус телле балалар өчен лексик минимум (Ф.Ю. һәм Г.Ф. Юсуповлар, 1999) һ.б. укытучылар һәм укучылар тарафыннан актив файдаланыла.

2013 елда махсус мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлек тә дөнья күрде. Бу «Татар теленең мәктәпләр өчен аңлатмалы сүзлеге» укыту предметларының төп төшенчәләрен эченә ала, андагы аңлатмалар укучылар өчен җайлаштырылып киңрәк, аңлаешлырак итеп тәкъдим ителә.

Терминологик сүзлекләр. Терминнар туу, терминнар системасы барлыкка килү шул термин караган тармак үскәндә, аның турында фән туган һәм формалашкан очракта гына мөмкин. Татар тел белемендә терминнарга караган беренче хезмәтләр К. Насыйри (XIX гасыр азагы) исеме белән бәйле. Аның үсемлекләр, математика, химия, медицина буенча терминнарга, аларның ясалыш мәсьәләләренә багышланган хезмәтләре бар. 1904 елда Каюм Насыйри «Рус хоруфы һиҗасы үзрә мөрәттәб лөгать китабы» (Рус телендә фәнни термин буларак кулланылган һәм татар теленә кергән сүзләрне дә өстәп төзелгән русча-татарча сүзлек) исемле хезмәт чыгара. Ул берничә мәртәбә басыла. Галим шул чорда кулланылып килгән гарәп һәм фарсы теленә нигезләнгән терминнарны татар теленең үз сүзләре яки киң катлам халыкка таныш булган гарәп-фарсы сүзләре белән алыштырырга кирәк дип язып чыга, күп кенә тәкъдимнәр кертә, китапларында кечкенә-кечкенә сүзлекчәләр бирә. Шулай итеп, берничә әһәмиятле тармакка хас терминнар төзүнең аерым тәҗрибәләре татар лексикографиясендә XIX гасыр азакларында ук башланган.

Терминнар төзү, бастырып чыгару эше 1917 елгы Октябрь революциясеннән соң, Татарстан хөкүмәте формалашып, Казанда Гыйльми үзәк төзелгәч һәм аның каршында Татар телен гамәлгә ашыру комиссиясе эшчәнлеге башлангач, аеруча җанланып китә. Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую, аның вазифалары киңәю, ана телен, мәктәпләрдә генә түгел, төрле урта һәм югары уку йортларында укыта башлау, фән һәм мәдәният өлкәсендәге алгарыш һәм төрле тармаклар терминологиясен үстерүгә омтылыш – болар барысы да татар лексикографиясенең үсеп китүенә, аеруча терминнар системаларын чагылдырган сүзлекләр төзелүгә зур этәргеч була. 20–30 нчы елларда сәяси, математик, юридик, физик һәм астрономик, химия, авыл хуҗалыгы атамалары сүзлекләре дөнья күрә. Мондый күләмле эш башкаруда махсус үзәк оештыруның роле зур була. Сүзлекләр төзүне киңәйтергә, фәнни нигезгә куярга реаль мөмкинлекләр туа, җирлек барлыкка килә.

Терминологик сүзлекләр төзү өлкәсендә 70 нче елларда да берникадәр җанланыш күзәтелә. Мәсәлән, химия (1978), физика (1972; 1981), биология (1972, 1985), техника терминнары (1963), математик терминнар (1970), авыл хуҗалыгы (1971), экономика (1972), астрономия (1974), юриспруденция (1974, 1975), география (1977) өлкәләре буенча махсус сүзлекләр дөнья күрә.

XX гасырның соңгы чирегендә җәмгыятебездәге үзгәрешләр, дәүләт теле статусы кайтарылу нәтиҗәсендә татар теленең кулланылыш даирәсе киңәю, тел төзелешендәге җанлану һәм башка кайбер факторлар терминнар булдыру өлкәсендә яңадан актив эшчәнлек башлануга да сәбәпче була. Татар теленең фән теле, фәнни-техник прогресс теле буларак кулланылышы киңәя төшә. Бу исә фән һәм техниканың бөтен тармаклары буенча моңа кадәр булган терминологик сүзлекләрне барлап, яңартып, баетып чыгу, яңаларын төзү ихтыяҗын

тудыра. Мондый эш берничә юнәлештә алып барыла: сүзлек-минимумнар чыгару, терминологик сүзлекләр төзү, төрле фәннәр буенча татар телендә дәреслекләр төзү.

Кыска вакыт эчендә иң еш кулланылышлы сүзләрне, терминнарны оператив рәвештә кулланылышка кертүдә лексик минимумнар чыгару әһәмиятле роль уйный. Күп кенә алынма терминнарның татарча эквивалентларын булдыру юнәлешендә байтак эзләнүләр, беренче уңышлар нәкъ менә аларда чагылыш таба. Сәнәгать, авыл хуҗалыгы, мәдәниятнең утызлап тармагы буенча лексик минимумнар басылып чыкты. Аларны төзү эше татар терминологиясенә карата яңадан зур кызыксыну уяткан әһәмиятле факторларның берсе була.

80 нче елларның уртасыннан башлап 90 нчы елларда татар теленең әлегә тулысынча ачылмаган һәм эшкә җигелмәгән фәнни терминология ясау мөмкинлекләрен барлау дулкыны яңадан кузгала. Бу чорда җәмгыятебездә кискен сәяси һәм иҗтимагый үзгәрешләр, мәдәни вакыйгалар, милләтләргә һәм телгә карата яңа сәясәт, татар теленең дәүләт теле статусы алуы, «Татарстан халыклары телләре турында»гы Татарстан Республикасы законы игълан ителү һәм аны гамәлгә ашыру буенча Программа кабул ителү татар теленең кулланылыш мөмкинлекләрен киңәйтүгә юл ачты, аның фән теленә әверелүе өчен уңай шартлар тудырды. Нәтиҗәдә 80–90 нчы елларда терминологик сүзлекләр төзүнең гаять көчле дулкыны башлана. Шуның белән бергә, шушы ук чорда Татарстан хөкүмәте тарафыннан Татарстан Республикасы халыклары телләре турындагы Законны гамәлгә ашыру Комитеты оештырыла, аның каршында төрле юнәлешле комиссияләр төзелә (шулардан берсе — терминологик комиссия). Шулай итеп, татар теленең фәнни терминологик системасын югары дәрәҗәдә төзү эше, аларны бастыру өчен финанс мөмкинлекләре булдыру җайга салына. Нәтиҗәдә әлеге чорда бу өлкәдә шактый зур уңышларга ирешелә.

Соңгырак елларда нәшер ителгән терминологик сүзлекләрнең төзелеш принциплары да үзгәрә. Типологик планда тәрҗемәле сүзлекләрдән тыш, аларның кайберләре берьюлы һәм тәрҗемәле, һәм аңлатмалы сүзлек итеп төзелә. Мәсәлән, «Финанс-икътисад һәм юридик терминнар. Аңлатмалы сүзлек» (К.М. Гарифуллин һ.б., 1996), «Русско-татарский географический толковый словарь» (Җ. Хөсәенов, 2000) кебек хезмәтләр, шундый ук характердагы агрохимия һәм туфрак белеме (М.Ю. Гыйлаҗев, С.Г. Мортазина, Ф.Ф. Гаффарова, 2003), медицина (М.М. Гыймадиев, Н.Х. Әминов, К.Ш. Зыятдинов, 2003), химия (Г.Г. Хисамиев, А.И. Нарбеков һ.б., 2004), география (А.С. Тайсин, Г.В. Сонин һ.б., 2010; З.А. Хөсәенов, 2017), биология (Ф.Г. Ситдыйков, Р.К. Зәкиев, 1998) терминнарының русча-татарча сүзлекләрен санап үтәргә була. Мондый сүзлекләрнең, бер яктан, белешмәлек буларак әһәмияте зур булса, икенче яктан, махсус тармак атамаларының шул фән телендә аңлатылуы татар теленең фән теле буларак гамәлдә икәнен дә ачык күрсәтә.

Тел турындагы законны гамәлгә ашыру төркеме фән һәм техника, авыл хуҗалыгы, мәдәният, икътисад, гомумән, тормышның бөтен өлкәләренә (мәсәлән, сәнгать, архитектура терминнары эшләнмәгән хәлдә иде) караган термин системаларын булдыру, аларны бөтен тулылыгы белән эшкәртү-камилләштерү максатын куя. Әйтергә кирәк, бу юнәлештә гаять зур эш башкарыла. Моны түбәндәге исемлек тә бик ачык күрсәтә: төзелеш (1992, 1996), тарих (1993, 2001, 2006), медицина (1994, 1995, 2000, 2003, 2008), юриспруденция (1996), загс һәм ритуаль хезмәт күрсәтү (1994), мәдәният (1995, 1997), авыл хуҗалыгы (1995), сәүдә (1995), физика (1995, 1996, 1996), урман хуҗалыгы (1995, 1997), көнкүреш хезмәте (1995), музыка (1995, 1997, 2003, 2007), нефть сәнәгате (1996, 2004), транспорт (1996), сәясәт (1997), химия (1996, 2000, 2001, 2002, 2004), биология (1995, 1996), мәгариф (1997), математика (1997, 2013, 2014), эшмәкәрлек (1998, 1999), физик тәрбия (1998), китапханә, нәшрият (1998), тел белеме (1998, 2005, 2014, 2006), әдәбият белеме (2007), икътисад (1999, 2000, 2014), компрессорлар (1999), педагогика һәм психология (1999, 2015), гигиена (1999), хәрби өлкә (2000, 2017), техника (2000, 2014), география (2000, 2010), дәүләт идарәсе (2001), информатика (2001), фәлсәфә (2003), агрохимия һәм туфрак белеме (2003), ветеринария (2004), сәнгать (2004, 2011), агроэкология (2008), эш кәгазьләре теле (2008), ветеринария (2010), офтальмология (2011), спорт терминнары (2014), геодезия (2014), компьютер терминнары (2015), политехника (2017) һ.б.ш.

Терминологик сүзлекләр төзү эшчәнлегендә тагын бер үзенчәлекле юнәлеш күзәтелә: аларда күптелле тәрҗемәле сүзлек алымы да шактый файдаланыла. 1886 елда ук инде Казан университеты типографиясендә «Өч йөз җитмешләп дәва үләннәренең исемнәре русча, латинча, мөселманча» дигән терминологик сүзлек басылып чыккан. 1931 елда анатомия һәм гистология буенча латинча һәм татарча атамалар сүзлеге дөнья күрә. В.И. Кафиятуллина инглизчә-татарча-русча, немецча-татарча-русча төзелеш терминнары сүзлекчәләре бастырып чыгара (1996). З.М. Вәгыйзова һәм Г.Ю. Даутов, О. Аслан белән берлектә инглизчә-русча-татарча физика терминнары (1996), М.Б. Хәйруллин һәм Л.Н. Донина немецча-русча-татарча сәнгать терминнары (2004), информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: инглизчә-татарча-русча сүзлек (2006), татарча-русча-латинча кош атамалары (2018), балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлекләрен (2019) төзиләр.

Мондый типтагы сүзлекләр төзүнең зур әһәмияте бар. Чөнки чит тел терминнарын турыдан-туры татарчага тәрҗемә итү еш кына татарча дөрес эквивалентларны табарга ярдәм итә.

Күрсәтелгән сүзлекләрдә, нигез принциплары ягыннан, берникадәр төрлелек күзәтелә. Әмма аларның барысы өчен дә уртак төп принцип куела: русча терминның татарча эквивалентын табарга-булдырырга тырышу. Бу эштә иң элек татар теленең үз

мөмкинлекләрен мөмкин кадәр тулы файдалану максаты куелырга тиеш. Бары шуннан соң гына алынма термин үзе дә кабул ителергә мөмкин. Әлбәттә, бер телдә дә интернациональ терминнардан качу максат итеп куела алмый, әмма монда чама хисен истә тоту зарур.

Гомумән, XX гасыр ахыры – XXI гасыр башы дәвере сүзлекләр төзү өлкәсендә зур нәтиҗәләр белән аерылып тора. Төрле елларда әзерләнгән библиографик күрсәткечләрдән күренгәнчә [Якупова, 1988; Миңнуллин, Вәлиуллин, 1997; Хәкимҗан, Хәйретдинова, 1998; Каримуллина и др., 2017], татар лексикографиясенең басма сүзлекләр тарихы дәвамында (1801–2019) 400ләп сүзлек басылып чыккан.

Терминологик сүзлекләр – телнең үзенчәлекле хәзинәсе. Алар – аерым тармаклар өчен хас булган махсус төшенчәләр җыелмасы. Көчле резервлары, бай чаралары булган тел генә фән теле була ала. Соңгы елларда чыккан сүзлекләрдә татар теленең фән теле булырлык потенциалы бай һәм мөмкинлекләре зур булуы тагын бер мәртәбә расланды. Халык хуҗалыгының, фән һәм техниканың барлык өлкәләре буенча да терминологик сүзлекләр төзелү һәм дөньяга чыгарылу шул турыда сөйли.

Тагын шуны аерым ассызыклап үтми мөмкин түгел: хәзерге чорда татар фәнни терминологиясен, аның теоретик мәсьәләләрен үстерү һәм камилләштерүгә бер төркем күренекле галимнәр зур өлеш кертте: Ф.С. Сафиуллина, И.М. Низамов, Г.Ю. Даутов, К.М. Гарифуллин, М.М. Гыймадиев, М.М. Миңнебаев, А.К. Юлдашев, В.Ш. Фәтхуллин, Р.А. Шакиров, Н.Ш. Мифтахова, Г.Г. Хисамиев, С.Н. Тимергалиев, К.Ф. Әмиров, С.Г. Мортазина, К.Р. Галиуллин, Р.Ә. Шакирҗанов һ.б. Аеруча Ф.А. Ганиев, Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, Ф.И. Таһирова, И.И. Сабитова, А.Ә. Тимерханов, Р.Т. Сәфәров, Э.И. Сафина, О.Н. Галимова кебек профессиональ практик лексикографлар исә, еллар буе тупланган тәҗрибәне дәвам иттереп, күләмле, академик типтагы сүзлекләр әзерләүдә актив катнашты һәм катнашып килә. Әлеге галимнәр үз инициативалары белән, зур тырышлык һәм иҗади көч куеп, катлаулы гуманитар һәм техник фәннәр терминнарын югары фәнни дәрәҗәдә эшлиләр.

Шулай итеп, татар тел белемендә сүзлекләр төзү эшчәнлегенең бай һәм дәвамлы тарихы бар. Сүзлекләр үзләренең максаты ягыннан да, төзелеш принциплары белән дә күп төрләргә аерыла. Сүзлек төзү эше кульязмадан басмага, гади исемлектән алфавитлыга, грамматик тасвирлауның камилләшүенә таба үсештә байый, фәнни-теоретик яктан тирәнәя килгән. XIX гасырда ук татар тел белеменең лексикография тармагы формалашкан, аның традицияләре урнашкан, принциплары ачыкланган. XX йөздә, аеруча татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую чорларында – 20 нче һәм 90 нчы елларда – татар лексикографиясе аеруча көчле үсеш кичерә.

Әдәбият

Каримуллина Р.Н., Галиуллин К.Р., Каримуллина Г.Н. Государственные языки Республики Татарстан в словарях: аннотированный библиографический указатель (1951–2015). Казань: Магариф – Вакыт, 2017. 124 с.

Миңнуллин К.М., Вәлиуллин Р.Н. Татар теле – сүзлекләрдә: библиографик күрсәткеч. Казан: Мастер Лайн, 1997. 39 б.

Хәкимҗан Ф.С., Хәйретдинова Т.Х. Татар теле белеме библиографиясе (1981–1997). Казан: ТДГПИ, 1998. 204 б.

Якупова Г.К. Библиография по татарскому языкознанию (1778–1980). Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. 134 с.

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы,
филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире